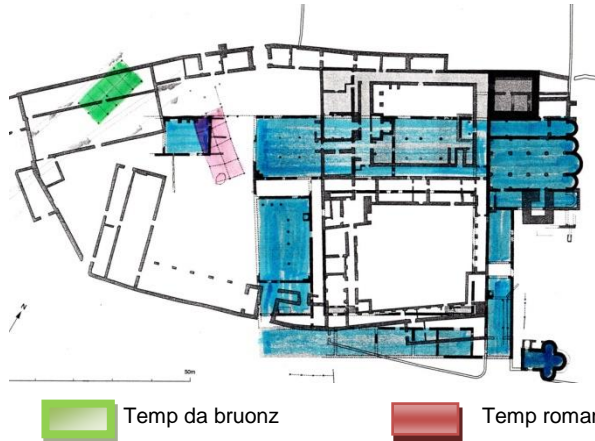

Excurs ill'istorgia da la Val Müstair

Temp preistoric

Sül areal da la clostra San Jon a Müstair han chattà ils archeologs numerusas perdütas da dmu-ras permanentas dal **temp da bruonz tampriv** (ca. 2000 ons a. Cr.), quai vuol dir cha quels stabilimaints gnivan dovrats tuot on. Divers chats han cumprovà cha la Val Müstair d'eira abitada eir d'urant l'epoca da Hallstatt e dal temp dals Romans.

I's supuona hoz cha la Val Müstair saja gnüda populada nan dal süd ost, dimena sü dal Vnuost, ingio chi d'eiran da chasa eir las stirpas da „l'hom da glatsch = Ötzi“. E quels avdants varan gnü contacts eir cun las culturas vaschinas in Val Müstair, Engiadina e Vuclina. Da quai quintan singuls objects chattats sül Umbrail, in Val Mora, sül Cuvel Zoppà, in Val S-charl, a l'Ova Spin, a Ftan , a Ramosch etc.

Ils pövels chi abitaivan avant il temp dals Romans illas valladas alpinas vegnan quintats pelplü pro la gruppa etnica dals Rets. In nosa regiun as chatta amo bleras restanzas da la lingua retica in noms locals o illa lingua dal minchadi. („Padnal = chastè, fortezza; „frosla, fro-sel, pfrousl“ = Hagebutte).

Temp roman e temp d'immez tampriv

Dal 15 a. Cr. han ils duos manaders d'armadas romanas Drusus e Tiberius conquistà las valladas alpinas e suottamiss ils pövels dals Rets. Pac plü tard ha l'imperatur Claudius fat construir la Via Claudia Augusta chi tendschaiva da la planüra dal Po fin al Danubi. Quista via da transit manaiva tras la Val da l'Adisch sur il Pass da Raisch fin ad Augsburg, la chapitala da la Rezia secunda. I's po s'imaginar cha davent da Damal manaiva üna lingia laterala illa Val Müstair e da là davent sur ils cuolms Umbrail, Fuorn, Costainas e Cruschetta illas valladas vaschinas. Quels truois gnivan dovrats pelplü sco passagi per muvel, per transpotar marchanzia, per ir a chatscha o dafatta per ir in guerra.

Culla fin da l'imperi roman (dal 476) es i il Vnuost cun sias valladas lateralas suot il domini da Theoderich, il rai dals Ostgots. Plü tard es la Rezia gnüda incorporada i'l reginom dals Francs chi tendschaiva fin illa regiun da Meran. Ils ovais-chs da Cuaira sun stats ils administradurs seculars in quista part da l'imperi dals Francs.

Cur cha'ls Bavarais han surtut la pussanza politica illa Val da l'Adisch e cha'ls Langobards d'eiran ils gronds pussants al süd da las Alps, ha survgni Müstair üna pusiziun strategica importanta pels Francs. Da quist lö davent as pudaiva controllar il trafic vers nord e süd ed i's pudaiva eir observar e survagliar las müdadas politicas i'l Vnuost.

Dal 773/74 ha Carl il Grond battü ils Langobards, e dal 788 ha'l suottamiss eir il ducadi da la Baviera. D'urant quel temp han ils Francs e'ls ovais-chs da Cuaira fat eriger la clostra da Müstair cun sias renomnadas frescas e sculpturas carolingas.

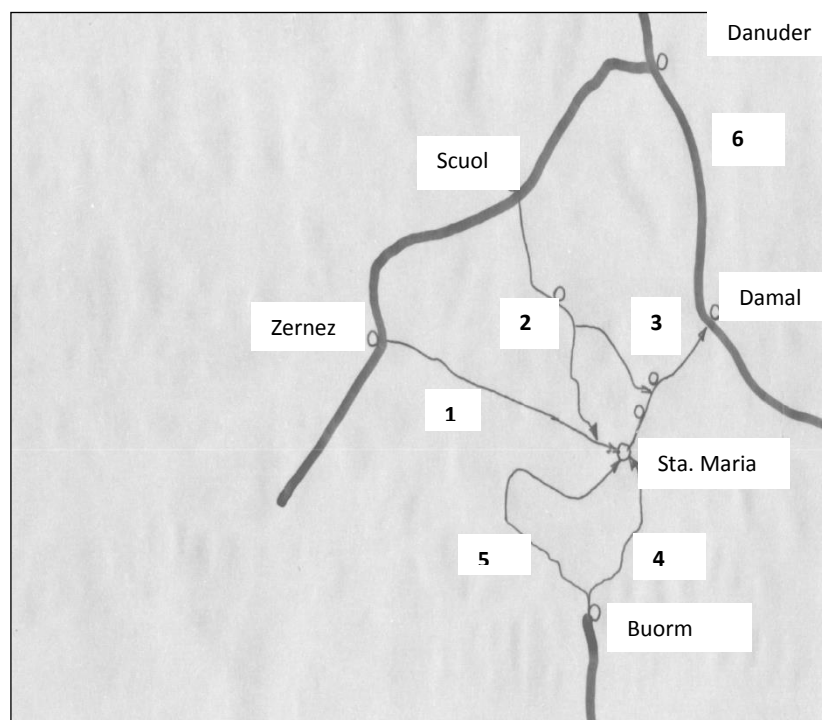
Ün imperatur e sia duonna sco fundatuors da baselgias in Val Müstair

Üna tradiziun quinta cha Carl il Grond saja tuornà dal 801, pac davo las festivitats da l'incuruna-zion, cun grond accumpognamaint sur l'Umbrail. Sül pass saja l'intera squadra gnüda surpraisa d'ün terribel strataimp. Mo cun agüd da forza divina hajan tuots pudü cuntinuar il viadi e sajan rivats san e salvs giò'l fuond da la val. In recugnuschentscha per quist salvamaint haja l'imperatur fat construir la clostra in vicinanza da Tuer („monasterium tuberis“) e sia duonna Hildegard haja fat

eriger üna chapella dedichada a la soncha Maria („capellam sancte maria in silvaplana“ = la chapella sül plan cuernà da god).

Ils prüms muongs illa clostra da Müstair derivaivan da l'abazia da Faveras (Pfäfers). Ad els saraja d'attribuir cha la part sura da la Val Müstair es gnüda urbarisada ed abitada permanentamaing. A l'actività dals colonists regordan amo blers noms locals sco „Runc“ (dal latin runcare = runcar il god = roden, jäten) e „Mundaditschas“ (dal latin mundare = mundar la prada = reinigen, reuten). Uschè s'han svilupplats plan a plan novs cumüns abitats da glied chi d'eira suottamissa a la clostra da Müstair, a l'ovais-ch da Cuoira obain als cunts dal Tirol. Sumgliainta d'eira la situaziun eir giò'l Vnuost vaschin. Uschè vivaivan cumünaivelmaing persunas chi suottastaivan a differents signuors.

Las chasas dal temp medieval d'eiran be pitschnas e probabelmaing be dad ün local. Attachà a quista part d'eiran ils edifizis per l'adöver pauril o per mansteranza. Ils abitants cultivaivan il fuond per lur agen adöver e per prestar ils tributs a lur signuors. Cul ir dal temp s'ha sviluppà in Val Müstair eir ün considerabel trafic da commerzi cun marchanzia chi gniva transportada sur ils pass da muntogna. In prüma lingia d'eiran quai sal, vin, granezza, metals, stoffas, pels, spezcharias etc.

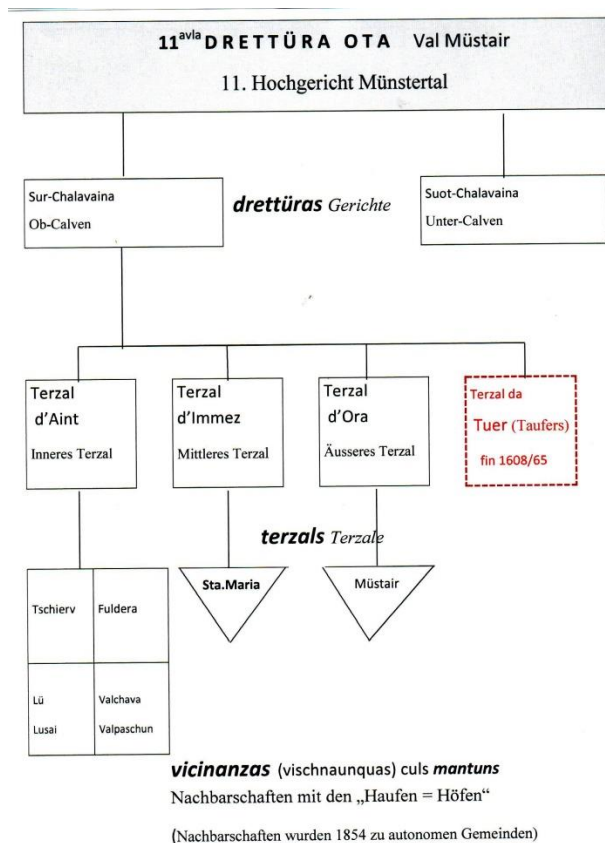

1 = Fuorn	2 = Costainas	3 = Cruschetta
4 = Umbrail	5 = Frael	6 = Resia

Temp d'immez

Ecclesiasticamaing toccaivan tuot ils cumüns da la Val pro la clostra da Müstair. Il plü ot signur feudal d'eira però l'ovais-ch da Cuoira. Seis possess da terrain tendschaiva fin illa regiun da Meran. I' cuors dals tschientiners ha l'ovais-ch pers adüna daplü importanza e pussanza. Seis adversaris d'eiran ils numerus signuors nöbels dal Vnuost chi han trat a sai vi e plü ils drets e bains da l'ovais-ch. Ils plü fermes sun stats il chastlans da Matsch. Els han schlargià lur pussanza in bieras valladas grischunas. Dal 1394 plondscha l'ovais-ch da Cuoira «... da verbrenntent die von Mätsch in dem Munsterthal dem Gottshuss guete schöne Dörffer alss das ist ze Tufers und zu St. Maria, und welche huser Sie nit verbrennen mochten, den brachen Sie die muren ein...“.

Dürant l'episcopat da l'ovais-ch Peter Geyeto sun its plüs drets fundamentals in man da l'Austria. Quai ha irrità ils sudits in tuot las valladas da l'ovais-chia, ed els s'han units, dal **1367**, a la **Lia da la Chadè** per as dostar cunter l'influenza austriaca. La Val Müstair e la part sura dal Vnuost fuormaivan l'ündeschavla drettüra ota da quista lia. Dal **1424** es gnüda fundada a Trun la **Lia Grischa** e dal **1436** a Tavo la **Lia da las desch Drettüras**.

Gotteshausbund
1367

Grauer Bund
1424

Zehngerichten-
bund 1436

Dal 1427 han ils Jauers survgni lur aigna ledscha fundamentala, ils „**statuts civils e criminals**“ chi sun üna ferma expressiun d'ün pensar autonom ed independent.

Ün oter segn d'autonomia e da sentimaint da dret es statta la prüma divisiun da las alps in Val Müstair da l'on 1466. La segunda cuvegna in regard a las alps datescha dal 1556.

Da la dispitta il terz profita !

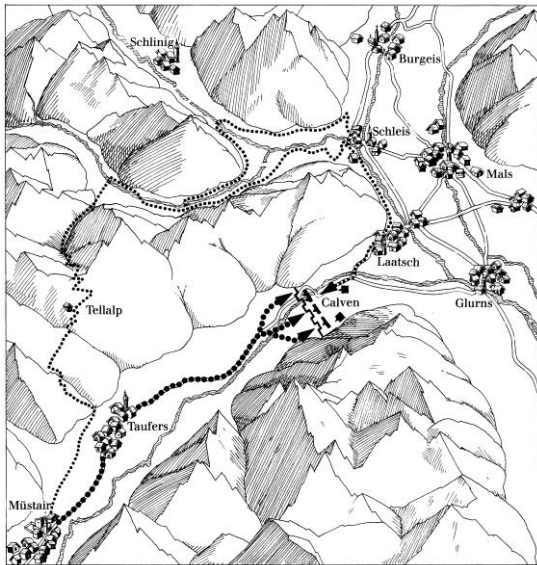
Las regions al cunfin tanter il stadi da las Trais Lias e l'Austria sun stattas a la fin dal temp d'immez adüna darcheu lös da dispittas e cumbats sanguinus. Üna jada d'eiran ils Tirolers, tschella jada ils Grischuns chi pigliaivan las armas in man, surpassaivan ils cunfins territorials e devastaivan là chastels, clostras e cumüns inters. Ils motifs per las dispittas d'eiran suvent pretaisas per drets d'as-ch e pas-ch o per drets da cunfin, retards o refüs da pajar gabellas als patruns territorials e, na d'inrar, simplamaing il bsögn da far lita, da mordriar e da rapinar. Simlas confruntaziuns haja dat bleras lung il cunfin da la Val Müstair o da l'Engiadina Bassa, pensain a la Guerra da las giallinas cun Bart Gugliem, a la valurusa duonna Lupa da Tschlin o a Benedict Fontana, l'eroe da Chalavaina. Quai sun stats temps burascus chi han portà cun sai bler cordöli e gronda misergia, da quista e da tschella vart dals cunfins.

A la fin dal 15^{avel} tschientiner d'eiran las relaziuns tanter l'Austria e las Trais Lias fermamaing distrubadas. Il rai (e plü tard imperatur) Maximilian I. vaiva introdüt dal 1495 üna nouva ledscha ed üna nouva imposta imperiala. Eir ils Confederats e'ls Grischuns vessan gnü d'acceptar e da resguardar quist uorden nouv. Mo els han refüsà da far quai e s'han plan a plan preparats per cumbatter ün'eventuala attacha davart dals Austriacs.

Chalavaina 1499

Dal 1498 dà Maximilian il cumond dar far ils preparativs necessaris per üna confruntaziun plü gronda culs Grischuns. In vicinanza da Gluorn vegnan postats 2-3000 sudats, e davent da là assaglia in favrer dal 1499 üna gruppa da guerrires la clostra da Müstair - chi d'eira occupada dals Grischuns -, tilla metta in flommas e piglia in fermanza a diversas muongias. Ün'otra jada occupan ils Tirolers il chastè da l'ovais-ch da Cuaira a Barbusch (Burgeis). L'ovais-ch vain fat praschuner e manà a Puntina. Vers la fin da marz 1499 assaglian ils Tirolers cun 8000 guerriers l'Engiadina Bassa, dan fö ils cumüns mainan davent 6000 bes-chas e 33 ostagis. Aint illa strettüra da la Chalavaina erigian ils Austriacs ün repar bain fortifichà. L'armada austriaca dombra ruduond 8000 sudats chi sun scumpartits pro'l repar, aint il god pro la punt chi maina sur il Rom e sülla planüra tanter Lad e Damal. La chavallaria dals nöbels (ca. 500) s'ha postada in vicinanza da Damal.

Intant mobiliseschan eir ils Grischuns e van vers la Val Müstair. Als 11 da mai ha lö la prüma battaglia Sül Pass dal Fuorn. Ils Grischuns s-chatschan ils Tirolers e rivan lura a Müstair ingio chi vain fat il plan da battaglia. Quel es tuottafat nouv illa strategia da cumbat. Üna part da l'armada passa da not, dals 21 süls 22 mai, sü per la costa stipa da Tella e va da tschella vart giò tras la Val Arunda fin a Schlü e Lad per attachar l'inimi aint illa rain. Ils manaders da quista truppa sun ils chapitanis Ringk e Lombris. Intant spetta il gröss da l'armada sül cumond da pudair attachar ils Austriacs giò'n Chalavaina. Lur manaders sun Dietrich Freuler, Hertli da Capol e Benedict Fontana. Il cumbat es stantus e düra bleras uras. Tanter las bleras victimas es eir Benedict Fontana, il chapitani da Riom chi vain onurà plü tard sco eroe da Chalavaina. La strategia da tour l'inimi aint illa zanga e l'agir indecis dals manaders austriacs maina finalmaing a la victoria dals Grischuns. Cur cha l'inimi as retira e mütscha in direcziun da Schlonders, cumainza la perseguitaziun brutala tras ils guerriers grischuns. Els devasteschon bliers cumüns dal Vnuost e fan grond butin da mangiativas, muaglia, chanuns, schluppets, binderas e oter plü. Lur deport es s-chandalus, inuman, plain d'ingurdia e crudeltà; insomma sco cha'ls guerriers da quel temp solaivan as cuntgnair davo avair vint l'adversari. Perfin las duonnas rivan our da la Val e nan d'Engiadina sül chomp da battaglia a plündriar e spogliar las victimas dal cumbat. Passa 4000 vegnan sepulits in üna fossa cumünaivla in vicinanza da Lad.

..... Anmarschrichtung des bündnerischen Gewalthaufens
 ..... Mutmasslicher Weg der bündnerischen Umgehungseinheiten

Ils Grischuns nu stan lönch sül lö da battaglia. A la fin da mai tuornan tuots cun lur butin a chasa e surlaschan ils morts e'l territori plündrià a l'inimi. Quist però as prepara be subit per tour vendetta. Maximilian riva sül lö, as schnuischa e decida dad ir cun 1200 sudats in Engiadina. Els passan tras Val Mora a Livigno e da là sur il Pass da Chaschauna a S-chanf. Intant vaivan ils Engiadinais miss in salv las mangiativas e dat fö las chasas. Las truppas imperialas ston capitular e tuornan darcheu inavo sur il Fuorn fin giò'l Vnuost. Là as schoglia l'armada. Inavo resta üna regiun in gronda povertà, üna populaziun chi patischa fom e chi brama la pasch, mo chi ha dalsgür eir sentimaints ed impissamaints d'ira e da vendetta.

Quellas acziuns crudelas han pelvaira laschè inavo plajas chafuollas illa populaziun dal Vnuost ed han probabelmaing eir provochà distanza illa convivenza tanter Jauers e Tirolais. Da quel mumaint davent s'ha sviluppa il cunfin pro la crusch sur Puntviglia vi e plü ad üna lingua da separaziun tanter duos pövels vairamaing paraints.

La battaglia da Chalavaina es statta ün evenimaint guerresc aint il rom da la Guerra Svabaisa (ils Austriacs tilla nomnan « Engadeiner Krieg ») chi ha dürà in tuot ot mais. In 13 battaglias grondas e bleras dispittas plü pitschnas han pers var 20'000 personas la vita, 2'000 citats, cumüns, clostras e chastels tanter Basilea e Meran sun ars. Ils cumbats sun its a fin cun la pasch da Basilea dals 22 settember 1499.

Oura culs purtrets, aint cun la Bibla

Il pass dal 15^{avel} al 16^{avel} tschientiner es stat caracterisà da bleras innovaziuns e müdadas in tuot las classas da la populaziun in Europa. Pensain be a las novas cugnuschentschas süls chomps da la scienza, da l'art, da la stampa e da la politica. In Val Müstair s'ha fat palais il spiert innovativ pür cun l'introducziun da la cretta evangelica. Dal 1530 ha il cumün da Sta. Maria - e cun el eir ils lös da valaint - aboli la messa e sbandi tuot ils ogets dal cult catolic our da las baselgias. La populaziun dal cumün da Müstair percenter ha decis da restar pro la cretta veglia, e cun quai sun ils Jauers gnüts separats in duos gruppas confessionalas.

Drettüra – terzals - vicinanzas

Dal 1524 han las Trais Lias survgni üna prüma constituziun cumünaivla illa quala d'eiran circumscrittas las structuradas da la republica libra. Quist stadi cumpigliaiva 48 drettüras = cumüns güdizials = cumöns (Gerichtsgemeinden) chi d'eiran vairamaing ils portaders da la plü ota pussanza, il suveran. Il stadi cumplessiv vaiva la cumpetenza da far contrats d'allianza, da declerar la guerra o da far la pasch.

Las autoritats d'eiran organisadas seguaintamaing :

- L'autorità superiura d'eira la **dieta** da las lias, il **bundstag**. El dombraiva 63 mess (= pots) da las drettüras. Mincha drettüra delegaiva almain ün mess, plü grondas vaivan duos. La Lia Grischa vaiva 21 drettüras cun 27 vuschs ; la Lia da la Chadè vaiva 17 drettüras cun 22 vuschs; la Lia da las desch Drettüras vaiva 10 drettüras cun 14 vuschs. Ils mess vaivan da rapreschentar la voluntà da lur cumüns, v.d. ch'els vuschaivan tenor instrucziun. Las dietas gnivan salvadas in turnus a Cuoir, Glion e Tavo.
- Ün'otra autorità d'eira il **congress**. Ad el faivan part ils cheus da las lias : il Landrichter = landrehter (Lia Grischa), il Bundespräsident (Lia da la Chadè), il Landamann (Lia da las desch Drettüras).

Cur cha'ls Grischuns han conquistà dal 1512 las cuntradas da Clavenna, Vuclina e Buorm han els s-chffi novus uffizis per administrar las terras sudittas. Il plü ot officiant d'eira il **gubernatur general** (Landeshauptmann) a Sondrio. El survegliaiva l'intera administraziun e pisseraiva per quietezza ed uorden Ad el suottastaiva eir üna pitschna truppa da milizia.

Dasper il gubernatur general residiaiva a Sondrio eir il vicari. El d'eira il güdisch superiur perla giurisdicziun ota e gniva sustgnü d'ün assessur indigen.

Sco güdischs ed administraduors funcziunaiva ün **podestà** i'ls districts da Tirano, Teglio, Traona e Morbegno. Els survegliaivan las administraziuns cumünalas e pisseraivan per uorden.

Las listessas funcziuns vaivan a Buorm ed a Chiavenna ils **commissaris**.

Quista s-chaffetta chi's rechatta uossa illa stüva da la Chasa Jaura d'eira l'anterior archiv drettürial. In quist möbel gnivan miss in salv documaints, pergaminas, contrats, quints, ledschas e protocols da l'ündeschavla drettüra ota da la Lia da la Chadè. La drettüra da Sur-Chalavaina as cumpuniva dals trais terzals: **terzal d'ora** (Müstair), **terzal d'immez** (Sta. Maria) e **terzal d'aint** (Valchava, Fuldera, Tschier, e Lü-Lusai). A la testa da mincha terzal d'eira ün uschè nomnà **surcumün** (president cumünal). Ün segn da sia pussanza politica d'eira la clav da l'archiv drettürial ch'el vaiva da tegner bain in salv. In occasiun da radunanzas o da sezzüdas da güdisch gniva rivida la chaista d'archiv per tour oura e consultar ils documaints o las ledschas. Per evitar ch'ün singul surcumün pudess s'impatrunir da documaints da valur, as pudaiva rivir l'archiv be in preschentscha da tuottas trais personas d'uffizi.

Austriacs e Frances as cumbattan in Val Müstair

Adonta da las differenzas confessionalas han salvà ils Jauers plü o main la pasch tanter pêr d'ürant bod ün tschientiner. Mo lura, in consequenza da la guerra da trent'ons, es pruootta la dispitta cun imnatschas e battostas. Ils cuolpabels sun stats ils Austriacs chi sun marchats cun lur armadas in Val Müstair ed han da là davent in Engiadina, tras il Partens fin illa chapitala a Cuaira. Il manader da las truppas habsburgaisas-spagnölas d'eira Baldirun (Alois Baldiron). Dasper la lezcha da suottametter ils Grischuns han els provà da manar inavo la populaziun evangelica pro'l catolizissem. Sustgnüts sun els gnüts dals paders chapütschins chi s'han stabilits definitivmaing a Sta. Maria. Il cult divin evangelic es gnü scumandà e bleras famiglias protestantas han stuvü bandunar la Val. Plü trad sun ils Austriacs gnüts s-chatschats da las armadas francesas suot il duca da Rohan e Georg Jenatsch. Quels ons burascus cun bleras victimas e gronds dons materials es stat il temp dals „scumpigls grischuns“.

Cur cha la Val Müstair es statta deliberada da truppas estras, es gnü stipulà ün contrat tanter protestants e catolics in regard a l'adöver da la baselgia da Sta. Maria. I's vaivan cunvgnüts cha la minorità catolica possa dovrar la baselgia fintant chi vivaivan vaschins catolics a Sta. Maria e cha davo crouda la baselgia unicamaing in possess dals refuormats. Uschè ha la baselgia servi da là davent fin dal 1838 (cur cha Anna de Capol, l'ultima vaschina catolica es morta) a tuottas duos confessiuns. Ella es dimena statta üna baselgia paritetica. Mo la pasch perfetta tanter las confessiuns nun ha quel contrat pudü garantir. A l'incuntrari, la malapasch tanter catolics e protestants s'ha adüna darcheu manifestada in Val ed ha provochà acziuns pac cristianavilas.

Da l'ovais-ch pro l'imperatur ed inavo pro las Trais Lias

Las differenzas tanter catolics e refuormats ha restret adüna daplü l'influenza da l'ovais-ch da Cuaira in Val Müstair. Quai muossa cleramaing eir la ledscha civila dal 1707. Ella resplenda üna ferma autonomia dals Jauers e cumprouva cha l'ovais-ch vaiva be plü pac pled in chapitel. Da quai es l'ovais-ch Ulrich VI. da Federspiel stat fich indegnà, e sà ch'el vaiva eir difficultats finzialas ha'l vendü ils drets ch'el vaiva in Val a l'imperatur d'Austria. Quist ha pajà la somma da 21'857 guldiners. L'agir arbitrar da l'ovais-ch ha chaschunà grondas agitaziuns in Grischun. Las Trais Lias han pretais cha l'Austria restituischa la Val Müstair. Davo lungas e düras trattativas esa reuschi als diplomats grischuns da stipular ün contrat da recumpra. Cun pajar 21'000 guldiners es la Val Müstair tuornada dal 1762 darcheu pro la Republica grischuna. L'acta da libertà es gnüda segnada da l'imperatura Maria Theresia.

La Val Müstair sco lö da battaglia per truppas estras

Il plaschair d'esser finalmaing liber ed independent nun ha d'ürà tant lönch. Dal 1799 – d'ürant il temp da la seguonda guerra da coaliziun – sun rivadas armadas estras in Val Müstair. Il prüm sun gnüts il Austriacs, davo ils Frances e s'han cumbattüts crudelmaing a Müstair, a Tuer ed eir giò'l Vnuost. Il plü da tuot ha pati darcheu üna jada la populaziun civila. Ils sudats esters han plündrajà, demoli chasas e prövis ed han sforzà als abitants da prestar lavur gratuita. Ils dons materials sun stats enorms, e las consequenzas da l'invasiun da las truppas estras han d'ürà amo lönch. Causa misergia, fomina e dischoccupaziun sun plüssas famiglias emigradas in terras lontanias.

Cun l'invasiun dals Frances in Svizra ed in Grischun es i a fin il stadi liber da las Trais Lias. Las terras suditas in Vuclina sun idas persas per adüna, il chantun Rezia es dvantà üna part da l'Elvezia ed ha survgni finalmaing, dal 1803, sün intervenziun da Napoleun, üna nouva constituziun sco chantun da la Confederaziun svizra. Mo id ha dovrà amo blera blera lavur constructiva per fuormar ün stadi confuorm als novs princips e drets derasats in tuot l'Europa tras la Revoluziun francesa. Eir in noss contuorns haja dat aderents ed adversaris da quistas tendenzas modernas. Mo cun buna vöglija ed üna buna purziun optimissem han ils Jauers adüna darcheu chattà la via vers l'avegnir sainza schnejar las valuors culturalas iertadas dals perdavants.

Recapitulond quist cuort excurs ill'istorgia da la Val Müstair, as poja constatar chi ha dat vairamaing duos fats chi han influenzà essenzialmaing il svilup da quista vallada alpina. Quai es stat:

1. La pusiziun geografica da la Val tanter Tirol-Engiadina e Tirol-Vuclina-Lombardia.

Las colliaziuns da trafic han portà d'üna vart svilup economic e cun quai eir bainstar a la populaziun. Da tschella vart sun rivadas eir truppas estras sur ils pass ed han chaschunà bler displaschair, povertà e misergia.

2. Ils conflicts e cumbats in dumondas da la cretta.

Il fat cha la Val Müstair es statta d'ürant blers tschientiners üna part da l'ovais-chia da Cuaira e suot influenza da la clostra da Müstair ha influenzà il möd da viver e da pensar dal pövel. La refuorma e la cuntrarefuorma han separà la populaziun in duos parts. La discordia confessiunala es suvent ida a finir in mal ed ha chaschunà invilgia, malscuidanza ed intolleranza.

Vis l'istorgia illa retrospectiva pudaina dar radschun al proverbium rumantsch chi disch: „**Cun litigiar nu's soula saimper guadagnar**“.

Claudio Gustin, archivar